

ОЦІНЮВАННЯ МАСШТАБІВ І НАСЛІДКІВ ТІНЬОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено сутність та альтернативні методи вимірювання тіньової зайнятості. Оцінено масштаби та соціально-економічні наслідки тінзації зайнятості населення в Україні.

Исследовано сущность и альтернативные методы измерения теневой занятости. Оценены масштабы и социально-экономические последствия тенизации занятости населения в Украине.

Investigational essence and alternative methods of measuring of shadow employment. Scales and socio-economic consequences of tinizacii of employment of population are appraised in Ukraine.

Ключові слова. Тінзація, ринок праці, тіньова зайнятість, тіньова економіка, методи оцінювання тінзації.

Ключевые слова. Тенизация, рынок труда, теневая занятость, теневая экономика, методы оценивания тенизации.

Keywords. Tinizaciya, labour-market, shadow employment, shadow economy, methods of evaluation of tinizacii.

Вступ. Державна політика зайнятості зосереджена переважно на легальному секторі економіки, залишаючи поза увагою значну частину населення, діяльність якого тією чи іншою мірою не відповідає чинному законодавству. В той же час тінзація економічної діяльності призводить до «підриву» соціально-економічних основ існування держави. Відтак, оцінювання масштабів та наслідків тіньової зайнятості є, беззаперечно, актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не зважаючи на те, що проблема тінзації ринку праці порушуються в багатьох роботах вітчизняних учених, все ж її спеціальному дослідженню присвячена досить незначна кількість наукових доробок. Зокрема, значний внесок у розвиток концепції тіньової зайнятості зробили А. Баланда, Е. Лібанова, А. Калина, А. Чернобай. Водночас методи її вимірювання є об'єктом досліджень В. Шульги, Б. Контіні, Ю. Харазішвілі, О. Макаренко та ін. Не зважаючи на значний доробок зазначених авторитетних вчених, у сучасній науці немає єдності щодо тлумачення та вимірювання тіньової зайнятості.

Постановка завдання. З огляду на це, метою даного дослідження є обґрунтування сутності, оцінювання масштабів і наслідків тіньової зайнятості на основі узагальнення існуючих доробок.

Результати дослідження. Теоретичні дослідження засвідчили, що серед науковців немає єдиного підходу до визначення різновидів зайнятості за критерієм її легальності. Так, ряд учених, не вдаючись до чіткого розмежування таких різновидів зайнятості, як «нелегальна», «незареєстрована», «нерегламентована», «неформальна», «тіньова», вживають їх синонімічно. В той же час, багато дослідників вдаються до обґрунтування їх суті. Так, досить вичерпно розмежують перераховані різновиди зайнятості Е. М. Лібанова та А. В. Калина. При цьому їх авторські підходи до визначення сутності різновидів зайнятості за критерієм легальності є різними. Так, Е. М. Лібанова, даючи визначення незареєстрованої зайнятості, стверджує, що вона включає в себе тіньовий, кримінальний і неформальний сектори [3]. Останній, у свою чергу, пов'язує з прогалинами законодавства щодо реєстрації окремих видів діяльності. В той же час А. В. Калина, класифікуючи зайнятість на зареєстровану та незареєстровану, в рамках останньої виділяє лише два сектори — тіньовий і кримінальний [2]. Щодо неформальної зайнятості, то на думку автора, вона є складовою тіньового сектору. При цьому її існування пов'язується з рядом причин, а не лише з недосконалістю законодавства.

Поряд з цим ряд учених обґрунтовують сутність і характеристики лише якогось одного з перерахованих різновидів зайнятості. Зокрема, праці І. М. Петрової, Є. А. Рябого, В. І. Шульги, Л. Г. Ткаченко присвячені неформальній зайнятості. В. М. Петух і П. Ю. Буряк визначають сутність лише нерегламентованої зайнятості.

Проаналізувавши та провівши паралелі між альтернативними авторськими підходами до визначення сутності тіньової зайнятості, дійшли висновку, що такі її різновиди як «нелегальна», «незареєстрована» та «нерегламентована» несуть однакове змістовне навантаження. Тобто, стосовно означення певного сектору ринку праці їх можна розглядати як синонімічні. При цьому під тіньовою зайнятістю варто розуміти зайнятість, що не оформлена відповідно до вимог чинного законодавства, вилучена зі сфери соціально-трудоких відносин, не враховується державною статистикою та не підлягає оподаткуванню (приховується від обліку та контролю). У той же час, поділяючи підхід А. Калини, вважаємо, що неформальну зайнятість все таки необхідно розглядати в рамках тіньового сектору. Адже, не зважаючи на причини її виникнення, для держави вона перебуває в «тіні». Загалом, пропонуванй підхід до визначення різновидів зайнятості за критерієм її легальності представлено на рис. 1.

Узагальнення існуючих наукових розробок дозволило виокремити прямі та непрямі методи вимірювання тіньової зайнятості (табл. 1). Вищий рівень достовірності щодо оцінювання масштабів тіньової зайнятості забезпечують прямі методами. Проте, для України стримуючим фактором у їх застосуванні є низький рівень щирості респондентів (населення традиційно не довіряє будь-яким опитуванням і підозрює можливість використання одержаної інформації собі на шкоду). З огляду на це, для оцінювання масштабів тіньової зайнятості актуалізується необхідність застосування непрямих методів, які умовно можна поділити на експертні та формалізовані.

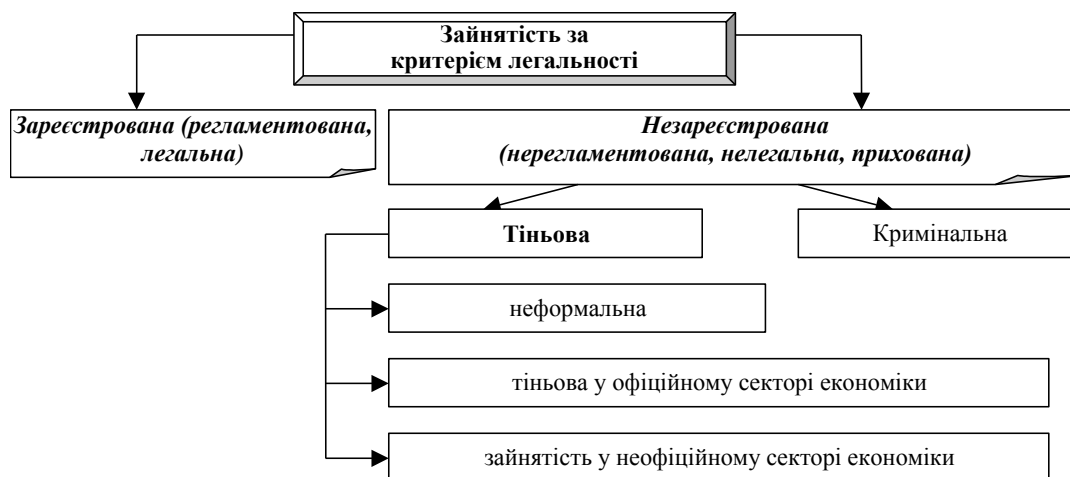

Рис. 1. Класифікація зайнятості за критерієм її легальності

Таблиця 1

МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ (СКЛАДЕНО НА ОСНОВІ [3; 5; 7])

Прямі	Непрямі		
	формалізовані		експертні
	методи оцінювання тіньового ринку праці	методи оцінювання тіньової зайнятості через оцінювання тіньової економіки	
Соціологічні опитування	Метод PREALC	«Італійський» метод	Індивідуальні
Вибіркові обстеження	Метод «неврегульованого ринку праці»	Метод «валютного коефіцієнту» Метод «витрати населення — роздрібний товарооборот»	
	Метод Контіні	Метод фізичного внеску Метод сукупного попиту і пропозиції (Харазішвілі)	Колективні

Проаналізувавши рівень тінізації різних параметрів ринку праці за експертними методами за період з 2008 року по 2012 рік, можна помітити значні відмінності у судженнях експертів (табл. 2).

Таблиця 2

ОЦІНЮВАННЯ ПАРАМЕТРІВ ТІНІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ ПРАЦІ ЗА ЕКСПЕРТНИМИ МЕТОДАМИ (2008—2012 рр.)

Автор (експертна оцінка)	Оцінювання параметрів тіньового ринку праці		
	Частка зайнятих у тіні, %	Чисельність зайнятих у «тіні», млн осіб	Тіньова заробітна плата, млрд грн
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
В. Юрчишин (директор економічних програм Центру Разумкова)	36	—	—
І. Сухомлин (начальник управління організації надання соціальних послуг Державного центру зайнятості України)	22,5—31,5	5—7	—

Закінчення табл. 2

Автор (експертна оцінка)	Оцінювання параметрів тіньового ринку праці		
	Частка зайнятих у тіні, %	Чисельність зайнятих у «тіні», млн осіб	Тіньова заробітна плата, млрд грн
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Світовий банк	44,5	9,9	—
О. Жолудь (економіст Міжнародного центру перспективних досліджень)	35,6	7,9	—
Фонд «Інтелектуальна перспектива» і Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України	40,1	8,9	—
М. Заблоцький (фінансовий аналітик)	—	4,7	—
Міжнародна організація праці (МОП)	9	—	—
Б. Данилишин (екс-міністр економіки України)	38	8,2	—
С. Кравченко (к.ю.н., доцент, експерт Ради підприємців при КМУ)	—	—	45—50 %
Т. Стефанюк (начальник відділу праці управління економіки Луцькрати)	50	—	—
М. Бродський (голова Державної служби з питань регуляторної політики та підприємництва)	—	5	145
Аналітики Київського обласного центру зайнятості	30	—	—
М. Азаров (Прем'єр-міністр України)	29	6	170
А. Чекасов (голова Державної інспекції з питань праці)	—	2—4,7	—
П. Розенко (екс-заступник міністра соціальної політики України)	14	—	150
Державна податкова служба України	—	—	170

Так, на думку таких експертів, як В. Юрчишин, О. Жолудь, Б. Данилишин, рівень тіньової зайнятості в Україні склався на рівні від 35 до 38 %. Водночас, експертна оцінка Світового банку та Фонду «Інтелектуальна перспектива» є, на жаль, ще більш невтішною, оскільки відповідний показник оцінюється в межах від 40 до 45 %. Досить оптимістично на фоні попередніх оцінок виглядає експертна оцінка МОП (9 %). Процес тінізації торкнувся не лише зайнятості, але і оплати праці. Так, на думку, С. Кравченко близько 45—50 % заробітної плати виплачується у «конвертах». Водночас, М. Бродський обсяг тіньової заробітної плати оцінює в 145 млрд грн, а за оцінкою Державної податкової служби України вона складає 170 млрд грн.

Щодо формалізованих методів оцінювання тіньової зайнятості, то за деякими з них розрахунки для ринку праці України вже проведені (табл. 3). Так, на основі методу сукупного попиту і сукупної пропозиції (розроблений Ю. Харазішвілі) та методу «витрати населення — роздрібний товарооборот» (розроблений І. Макаренко) можна зробити висновки, про значний «розрив» між кількісними показниками оцінювання тіньової зайнятості. Якщо за першим із них частка зайнятих у тіні складала у 2008 році 17 %, то за другим — 38 %. Крім того, за методом Харізашвілі можна простежити тенденцію до збільшення як чисельності зайнятих у «тіні», так і масштабів тіньової економіки в цілому.

Для власних розрахунків параметрів тіньового ринку праці були використані такі методи:

- Контіні, який спирається на припущення, згідно з яким зниження рівня зайнятості у зареєстрованому секторі викликане перетоком робочої сили до незареєстрованого сектору;
- «валютного коефіцієнту», що базується на монетарних підходах до оцінювання тінізації трудових відносин;
- «неврегульованого ринку праці», що базується на застосуванні співвідношення всіх зайнятих та працюючих на малих підприємствах¹;
- фізичного внеску, який ґрунтується на постійності співвідношень спожитої енергії та ВВП (табл. 3).

Таблиця 3

**ОЦІНЮВАННЯ ПАРАМЕТРІВ ТІНЬОВОГО РИНКУ ПРАЦІ
ЗА ФОРМАЛІЗОВАНИМИ МЕТОДАМИ (2008—2012 рр.)**

Методологічні підходи	Оцінювання параметрів тіньового ринку праці														
	Частка зайнятих у тіні, %					Чисельність зайнятих у «тіні», млн осіб					Масштаби (рівень) тіньової економіки, млрд грн (%)				
<i>Розрахунки проведені авторами</i>															
	2008	2009	2010	2011	2012	2008	2009	2010	2011	2012	2008	2009	2010	2011	2012
Метод сукупного попиту і сукупної пропозиції	17	25	27	—	—	2,3	3,3	3,5	—	—	485	450	570	—	—
Метод «витрати населення роздрібний товарооборот»	38,02	—	—	—	—	—					53,4 %	—	—	—	—
<i>Власні розрахунки</i>															
Метод Контіні	28,73	29,85	30,30	30,28	30,49	6,03	6,03	6,14	6,15	6,21	—				
Методу «валютного коефіцієнту»	16,31	16,99	16,23	15,67	17,10	3,42	3,43	3,29	3,18	3,48	232,56	261,88	303,61	374,68	392,4
Метод «неврегульованого ринку праці»	4,77	5,55	5,63	5,31	—	1,00	1,12	1,14	1,08	—	68,9	85,60	105,21	126,97	—
Методу фізичного внеску	—	—	4,49	3,18	—	—	—	0,91 ²	0,65	—	—	—	8,5	9,1	—
Метод PREALS	Не можуть бути використані в Україні														
«Італійський» метод															

Як засвідчили розрахунки, рівень тіньової зайнятості за методом Контіні є досить високим. При цьому в динаміці відповідний показник лише зростає. У відповідності з методом «валютного коефіцієнту» рівень зайнятості в «тіні», хоча і є достатнім, проте не критичним.

¹ Згідно методики МОП малими підприємствами є ті, де працюють 5 і менше працівників. Проте, через відсутність відповідних даних по Україні, для розрахунків в рамках даного методу враховувалися малі підприємства, де чисельність працівників не перевищує 50 осіб.

² Розрахункові показники тіньової зайнятості на основі частки оплати праці у ВВП та середньої заробітної плати.

Щодо методу «нерегульованого ринку», то застосовувати його в Україні загалом не рекомендується з огляду на принципову неможливість ототожнення дрібного бізнесу із сектором, який повністю перебуває в «тіні». Все ж провівши відповідні розрахунки, встановили, що отримані показники тінізації є явно заниженими, а відтак не відображають реальність. Також надто оптимістичними є результати оцінювання масштабів тіньової зайнятості за методом фізичного внеску, що в певній мірі можна пояснити значним обсягом умовностей та припущень, які лежать в його основі. На завершення, застосування PREALC-методу для оцінювання тіньової зайнятості в Україні є недоцільним у зв'язку з принциповою неможливістю ототожнення незареєстрованого сектору із низькопродуктивною сферою, а для використання «італійського» методу недостатньо даних.

Кількісне оцінювання тіньової зайнятості за різними методами, дає підстави стверджувати про значну варіативну відмінність результатів за ними (рис. 2).

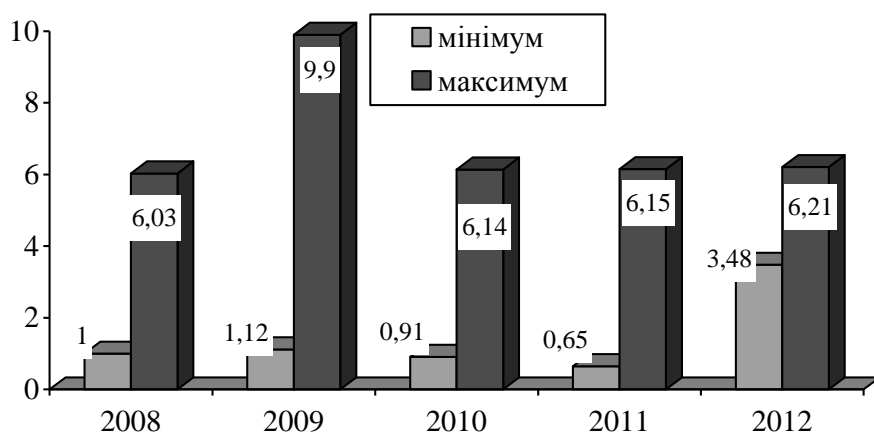

Рис. 2. Варіація чисельності зайнятих у «тіні» за різними методами оцінювання

Існує дві протилежних позиції до оцінювання наслідків тіньової зайнятості. Так, деякі дослідники ототожнюють її з «кримінальною економікою», інші ж — вважають взірцем ефективного ринкового господарювання у складних умовах. Не можна залишити поза увагою той факт, що тіньова зайнятість сприяє входженню населення до складу ресурсів праці, виступаючи альтернативою безробіттю й економічній неактивності. Крім того, тіньова зайнятість нерідко виступає одним із головних способів економічного виживання для найнезахищеніших верств населення (пенсіонери, молодь). Тобто, тіньовий сектор зайнятості став важливою формою адаптації до нових відносин, виконує роль «соціального амортизатора». Не зважаючи на це, все ж негативні соціально-економічні наслідки тінізації зайнятості переважають. Адже тіньовий сегмент ринку праці характеризується неналежним дотриманням соціальних гарантій, контролем за умовами праці та якістю товарів і послуг. Поряд з цим, тінізація зайнятості негативно впливає на наповнюваність державного бюджету та фондів соціального страхування (табл. 4).

Таблиця 4

**ВПЛИВ ТІНЬОВОЇ ЗАЙНЯТІСТІ НА ДОХОДНУ ЧАСТИНУ
ЗВЕДЕНОГО ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ ТА ФОНДІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ**

Роки	Недоотримання коштів, млн грн			
	Зведеним державним бюджетом		Фондами соціального страхування	
	min	max	min	max
2008	3250,80	19602,32	9015,55	54363,78
2009	3842,50	33964,92	10656,52	94196,04
2010	4594,43	24745,43	12741,88	68627,32

2011	5118,55	29147,31	14195,45	80835,21
2012	18954,86	33824,63	52568,16	93806,97

При цьому обсяг відповідних фінансових втрат з кожним роком зростає, що стримує соціально-економічний розвиток держави та її регіонів, призводить до зростання фіскального тиску за соціальним страхуванням (особливо в частині пенсійного забезпечення, що функціонує на солідарних засадах). Тобто, тінізація зайнятості стає в певній мірі гальмом на шляху до зростання і модернізації економіки, додає процесам на ринку праці латентний характер, консервує негативні тенденції, що перешкоджають формуванню ефективного механізму регулювання ринку праці. Відтак, розробка дієвої програми детінізації зайнятості в Україні, беззаперечно, є необхідною.

Висновки. Тіньова зайнятість є складовою нелегального ринку праці, що охоплює трудову діяльність, яка не заборонена законодавством, проте є офіційно незареєстрованою, не враховується державною статистикою та не підлягає оподаткуванню. Методи кількісного вимірювання тіньової зайнятості забезпечують оцінювання її масштабів за різними критеріями. Відтак, у цілях забезпечення високого рівня достовірності їх варто застосовувати в комплексі. Кількісне оцінювання тіньової зайнятості в Україні за різними методами свідчить про значну варіацію результатів за ними. Негативні наслідки тіньової зайнятості суттєво переважають позитивні, відтак необхідність розробки програми детінізації ринку праці в державі є очевидною.

До перспектив подальших наукових розвідок належить дослідження чинників тінізації зайнятості та обґрунтування напрямів детінізації національного ринку праці.

Література

1. Ангелко І. В. Тіньова зайнятість населення України: причини, наслідки та шляхи подолання / І. В. Ангелко. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2012_2_1/069-074.pdf
2. Калина А. В. Економіка праці: Навч. посібник / А. В. Калина. — К.: МАУП, 2004. — 272 с.
3. Ринок праці: Навчальний посібник / Е. М. Лібанова. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 224 с.
4. Мазур І. Детінізація економіки України: теорія та практика: Монографія / І. Мазур. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. — 239 с.
5. Макаренко О. І. Оцінка рівня тіньової складової ринку праці в Україні. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vznu/eco/2010_1/159-164.pdf
6. Харазішвілі Ю. М. Методичний підхід до оцінювання зайнятості в Україні / Ю. М. Харазішвілі // Економіка України. — 2010. — № 12. — С. 16—28.
7. Харазішвілі Ю. М. Вимірювання тіньового ВВП на основі функції сукупного попиту і сукупної пропозиції / Ю. М. Харазішвілі // Економіка України. — 2007. — № 1. — С. 57—63.
8. Чернобай А. Нелегальна зайнятість населення та шляхи її подолання в Україні / А. Чернобай. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vnapu/2012_2/15Chern.pdf

Стаття надійшла до редакції 20.05.2013 р.